

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΕΠΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΩΝ ΕΙΣ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑ ΕΞ ΕΔΕΣΣΗΣ

Δύο άπό τοὺς "Ελληνας ἐπιγραφικούς, ὁ Ἐπίτιμος Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων κ. Χ. Μακαρόνας, τὸν ὅποιον διεδέχθην εἰς τὴν Ἐφορείαν Ἀρχαιοτήτων τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ ὁ ἡδη Διευθυντής Ἀρχαιοτήτων κ. Στέφανος Κουμανούδης, ἐτίμησαν μὲ τὴν προσοχήν των παιγνιώδες ἐπίγραμμα ἔξ "Ἐδέσσης ὅσον δὲν ἐτιμήθη Ἰσως ή ὅλη ἀνασκαφὴ τῆς ἀρχαίας μακεδονικῆς πρωτευούσης ὑπὸ τινων¹. Ὁ πρῶτος μάλιστα ἔδωσεν ἔκτασιν εἰς παρατηρήσεις του καὶ ἀσυνήθη ταχύτητα εἰς τὴν δημοσίευσιν αὐτῶν καίτοι ὁ χαρακτὴρ τῶν διδομένων εἰς τὰ AAA ειδήσεων, ὡς καὶ ή προειδοποίησις περὶ προσεχοῦς πληρεστέρας δημοσιεύσεως, θὰ ἐδικαιοιλόγουν δλίγην ἀναμονήν.

Ο κ. Κουμανούδης λεπτολογεί κυρίως περί τὰ σημεῖα στίξεως καὶ προσθέτει (ὑπ' ἐμοῦ προφανῶς παροραθεῖσαν) ὑπογεγραμμένην. Ἐκ τούτων τὸ νόημα τοῦ κειμένου δὲν ἀλλάσσει. Οὐσιωδῆς πως μεταβάλλεται ἡ ἔννοια μόνον εἰς τὸ τέλος τοῦ στίχου 4, ὅπου δ. κ. Μακαρόνας (ε.ἄ., σ. 427) καὶ ἐγὼ ἔχωρίσαμεν μὲ κόμμα τὰς δύο τελευταίας λέξεις. Συμφωνῶ ἡδη εἰς ἄλλο σημεῖον μὲ τὸν κ. Μακαρόναν, ὁ ὥποιος μετὰ τὴν πρώτην λέξιν τοῦ ἐπιγράμματος θέλει κόμμα (ε.ἄ., σ. 427). Τοῦτο ὁ ἐξ Ἰου προσεκτικὸς κ. Κουμανούδης δὲν ἔθεσεν εἰς τὸ βελτιωμένον κείμενόν του, ἐνῷ μᾶλλον μὲ πείθει εἰς τὴν στίξιν τοῦ στίχου 4. Θά ἐπειθόμην Ἰως κατὰ πάντα ὡς πρὸς τὰ σημεῖα στίξεως, ἀλλὰ τὸ κείμενον εἶναι ἀδόκιμον κατὰ πολλὰ—εἰς τοῦτο δέ, φάίνεται, συμφωνοῦμεν καὶ οἱ τρεῖς. “Οθεν δὲν ὑπάρχει ἔδαφος λεπτολόγου ἔξακριβώσεως.

Πέραν τῶν σημείων στίξεως ὁ κ. Κουμανούδης παραπτεῖ ὅτι τὸ ἐπίγραμμα δὲν διακρίνεται «ἐπὶ γνησίᾳ ποιητικῇ ἐμπνεύσει». Καὶ εἰς τοῦτο θὰ συμφωνήσω, ἐὰν μάλιστα γίνη δεκτὸν ὅτι ὁ χοῖρος εἶναι Χοῖρος.

Τὸ «τετράπους νέος» ἔκατερος τῶν ὑπομνηματιστῶν ἐρμηνεύει κατὰ διάφορον τρόπον. Ὁ κ. Κουμιανούδης γράφει: «ἡ φράσις τε τράπους νέος ἐτέθη ἀκριβῶς διὰ νὰ... διευκρινηθῇ διτὶ μόνον εἰς νεωτάτην ἡλικίαν ἐχρησιμοποιεῖ τὰ τέσσαρα ἄκρα, κατὰ τρόπον ἐνθυμίζοντα τὸ γνωστὸν αἰνιγμα τῆς Σφιγγός» (σ. 423). Ὁ κ. Μακαρόνας ἄλλως ἐννοεῖ τὸ πρᾶγμα. Γράφει: «...πρόκειται... περὶ νέου μικροσώμου, ὕψους τεσσάρων ποδῶν, ...ἥτο παιδίον ὕψους 1,30 μ. περίπου» (σ. 427).

Δὲν ἐννοῶ πᾶς ἐκλαμβάνει ὁ κ. Κουμανούδης τὸ νόημα τοῦ «τῷ θανάτῳ μηκέτ’ ὄφειλόμενος» καὶ συμπεραίνει ἐκ τούτου ὅτι ὁ Χοῖρος ἡτού νέας σχετικῶς ἡλικίας. Τοῦτο μάτι προέκυπτεν, ἵνα εἰς τὸ ἐπίγραμμα ἔσφερτο: οὕτω τῷ θανάτῳ διεσπειδόμενος

Ἐάν εἰναι ὁρθή ἡ στίξις (καὶ ἡ ἐμπηνεία) τοῦ κ. Κουμανούδη εἰς τὸ τέλος τοῦ στίχου 4, τὰ σητεικῶς ὑπὸ τοῦ κ. Μακαρόνα (σ. 425) γραφόμενα ἔρχονται εἰς ἀντίθεσιν. Ὁπως-δέπποτε διὰ τοῦ μαζοῦ σ. 425 δὲν νοεῖται «κώροις συντροφῶν». Τοῦτο σίγου χειρόγου. «Η

1. Πρώτη ἀπλῆ ἀνακοίνωσις τοῦ κειμένου τοῦ ἐπιγράμματος μετὰ εἰκόνος τοῦ μαρμάρου, AAA II (1969), σ. 190. Παρατηρήσεις τοῦ κ. Σ. Κουμανούδη, αὐτόθι, σ. 422-423, τοῦ κ. Χ. Μακρούντη, αὐτόθι, σ. 424-428.

Θά δεχθώμεν τὸ μοῦ νοῦς ἄλιπτος τοῦ κ. Κουμανούδη ἡ θάνατος μεν τὸ μοῦ νοῦς ὡς σημαίνον «ἀβοήθητος», «οὐδὲν ιδίων δυνάμεων». Δέν γνωρίζω—καὶ δέν εὑρίσκω εἰς τὴν πτωχὴν βιβλιοθήκην τοῦ Μουσείου Πατρῶν—ἄρχαίαν χρῆσιν τῆς λέξεως ὑπ’ αὐτὴν τὴν ἔννοιαν, ἀλλὰ ἐνθυμοῦμαι ἀπό τοὺς παιδικούς μου χρόνους εἰς τὰ Ζαγοροχώρια τῆς Ἡπείρου ἐκφράσεις ὡς π.χ.

- Σὲ ἔβαλαν καθόλου καβάλα, παιδί μου, ἢ μοναχός σου ἥλθες;
- Ὁχι, μοναχός μου ἥλθα ὅλον τὸ δρόμο.

Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ παιδί ἥλθε μὲν μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ ἥλθεν ὁδοιποροῦν, «μὲ τὰ πόδια του» (τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐλπίζω δέν θὰ ἐκληφθῇ ὡς τὸ ἀντίθετον τοῦ... «χωρὶς τὰ πόδια του»!).

Διὰ τὸν χοῖρον τοῦ ἐπιγύρματος τοῦτο δύναται νὰ σημαίνῃ ὅτι δέν ἐταξίδευσε φορτωμένος ἐπὶ τῆς ἀμάξης. Εἶναι μᾶλλον ἀνεπιθύμητον τοῦτο εἰς τὰ χοιρίδια, ὡς γνωστόν. Ὁ χοῖρος μας θὰ «ἐξέκούφαινε» τοὺς συνταξιδιώτας του ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει διαμαρτυρόμενος μὲ ἐκκωφαντικούς γρυλισμούς. Ἐπροτίμησε—καὶ ὑπῆρξεν εὐτυχῆς εὐρών καὶ τοὺς ἄλλους συμφώνους—νὰ τὸν ἀφήσουν νὰ ἀκολουθήσῃ πεζῇ, «μὲ τὰ ποδαράκια του», κατὰ τὴν συνήθη χαριτωμένην εἰκόνα, τὴν ὅποιαν δλοι ἐσχομένην ποτε πρὸ διθαλμῶν, χοιριδίου ὅτε μὲν προπορευομένου, ὅτε δὲ ἀκολουθοῦντος δρομαίως τὴν δλην συντροφιάν. Ἐκ τοιαύτης ἐμπειρίας προέκυψεν ἡ εἰκὼν τοῦ ἀναγλύφου καὶ, πιστεύω, τὸ ἐπίγραμμα ἐν μέρει.

Ο κ. Κουμανούδης παρατηρεῖ τὴν προφανὴ διαφοράν εἰς τὴν παράστασιν τῶν δύο χοίρων. Καὶ ἐρμηνεύει ἐκ τῆς διαφορᾶς τὸν ἔτερον ὡς κάπρον. Γράφει: «εἰκονίζεται κάπρος, συμβολίζων ἐκ παραδόσεως τὴν σωματικὴν δύναμιν, ἵσως... τοῦ νεκροῦ». Ἀλλὰ κατὰ τὸν κ. Μακαρόναν εἰκονίζεται «ἔτερος χοῖρος δικλάζων», ὡς εἰδομεν, δ δὲ νεκρὸς εἶναι τετράπους τὸ ἀνάστημα, δηλαδὴ «ψύους 1,30 μ. περίπου», ποιητικῇ ἀδείᾳ. Εἰκασίαι δλα. Οὔτε η παράστασις οὔτε η ἐπιγραφὴ χαρακτηρίζονται ἀπό ἀκρίβειαν καὶ σαφήνειαν.

Σπουδαιότερον είναι κάπως τὸ ζήτημα ἀν εἰς τὸ ἐπίγραμμα νοῆται χοῖρος ἢ Χοῖρος. Ὁχι διότι εἶναι ἄγνωστα ταφικὰ ἐπιγράμματα καὶ τάφοι ζώων. Οὔτε διότι εἶναι ἄγνωστα «κύρια δύναματα εἰλημμένα ἐκ τοῦ ζωϊκοῦ βασιλείου». Ταῦτα ἀθεώρησα γνωστὰ εἰς τοὺς συνέδρους τοῦ Συμποσίου μὲ θέμα τὴν Ἀρχαίαν Μακεδονίαν ὡς καὶ εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῆς συντόμου ἀνακοινώσεως μου εἰς τὰ AAA. Δὲν είναι ἀπαραίτητος πρὸ δικτησίας παραπομπὴ εἰς πλείονα συγγράμματα, τὰ πολλὰ δὲ ἐκ λεξικοῦ ἐρανίσματα εἶναι περιττά. Οὐδεὶς ἔχει ἀνάγκην πολλῶν λόγων διὰ νὰ πεισθῇ ὅτι ὑπάρχουν «κύρια δύναματα εἰλημμένα ἐκ τοῦ ζωϊκοῦ βασιλείου». Σύνεδροι, ἐν οἷς καὶ εἰδικώτατοι, ὡς οἱ ἐκδόται τῶν μακεδονικῶν ἐπιγραφῶν Charles Edson καὶ J. M. R. Cormack, ὁ κ. G. Daux κ.α., γνωρίζουν διότι, κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Συμποσίου, τὸ καταστὰν νῦν ἐπίμαχον μάρμαρον εὑρίσκετο ἐπὶ χαμηλῆς τραπέζης ἐντὸς τοῦ γραφείου μου ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἀπετέλει ἀντικείμενον διασκεδαστικῆς συζητήσεως λεπτομερεῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ ζητήματος ἀν πρόκειται χοῖρος ἢ Χοῖρος. Ὑπῆρχαμεν δλοι (μετὰ δισταγμῶν ἐστω) σύμφωνοι διότι πρόκειται χοιρίδιον. Καὶ πρὸ τῆς ἀνακοινώσεως μου καὶ κατ’ αὐτὴν οὐδεὶς ἀντεῖπεν. Μεταγενεστέρως προσετέθησαν καὶ ἀλλοι συμφωνοῦντες, εἰδικώτατοι δέ, ὡς ὁ καθηγητὴς κ. E. Vandergoot, ὁ νῦν Διευθυντὴς τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν καθηγητὴς κ. P. M. Fraser κ.α. Τὰ ἐπιχειρήματά των ἀρμοδιώτερον θὰ ἐξέθετον οἱ ἴδιοι.

Ἐγὼ δοφείλω νὰ εἴπω, διότι, ἀν δοχοῖρος είναι ἡ δρθή λύσις, τὰ πρωτεῖα τῆς δρθῆς ἐρμηνείας ἀνήκουν εἰς τὴν πρώτην ίδουσαν τὸ εὑρήμα ἐπιστημονικὴν βοηθόν μου ἐν τῇ ἀνασκαφῇ τῆς Ἐδέστης διδα Ἀλίκην Στουγιανάκη.

Τὸ ζήτημα εἶναι σπουδαῖον, κυρίως διότι ἐκ τῆς δοθησούμενης ἐρμηνείας κερδίζει ἡ χάνει τὸ ἐπίγραμμα τὴν παιγνιώδη χάριν του (flavor). Δὲν βλέπω διατί πρέπει νὰ ἀνταλλάξωμεν τὸ χοιρίδιον ἀντὶ τοῦ δούλου. Ὁ χοῖρος δχι μόνον ὀνομάζεται, ἀλλὰ καὶ περιγρά-

φεται «τετράπους» καὶ εἰκονίζεται, ἀφ' ἑνὸς προπορευόμενος «ποσίν», ἀφ' ἔτέρου θνήσκων «τροχοῖο βίῃ». Τὸ ἐπίγραμμα δὲν προϋποθέτει ὅτι τὸ χοιρίδιον «δχι μόνον ἡτο λογικὸν ὄν, ἀλλ' εἶχε καὶ ἀξιολόγους γνώσεις, ὡς καὶ θρησκευτικὴν συνείδησιν!» Αὐτὰ τὰ εἶχεν δὲ (συνταξιδιώτης, πιθανῶς, τοῦ χοιρίδιου) ἐπιγραμματοποιός. Οὗτος, παρατηρεῖ ὁ κ. Μακαρόνας, «δὲν ἐστερεῖτο... φιλοπαίγμονος διαθέσεως». Δὲν πρέπει τοῦτο ὡς καὶ τὴν «φιλολογίαν» (σ. 428) νὰ τὰ ἐνθυμούμεθα, ὅταν χρειάζωνται, καὶ νὰ τὰ λησμονῶμεν, ὅταν μᾶς ἐμποδίζουν, ὡς π.χ. συμβαίνει εἰς τὰ σοβαρῶς λεγόμενα τῆς σ. 425, τῆς δεξιᾶς στήλης τῆς σ. 427 κ.ἄ. Μὲ δὲ λίγην «φιλοπαίγμονα διάθεσιν» καὶ ἡμεῖς, δὲ λιγωτέραν δὲ συνοφρύωσιν, ἵσως θὰ συλλάβωμεν ὄρθοτερον τὸ νόημα τοῦ ἐπιγράμματος¹.

'Οπωσδήποτε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἐδέσσης ἔχει σοβαρώτερα προβλήματα.

THE EPIGRAM FROM EDESSA AGAIN

It has been stated earlier² that the Edessa tombstone is that of a young pig killed while being brought to Emathia. The pig is named, described and pictured—once while travelling and again while being run over. The epigram tells us a story which exactly coincides with the illustration. The evidence for my interpretation is based on the obvious and it takes no flight of fancy to be substantiated.

Imaginative interpretations have been given by others³, based on a possible meaning of one word or another. The fact that the one word can be interpreted in many ways proves that it is unsafe to take recourse solely in imagination (see p. 300).

ΦΩΤΙΟΣ Μ. ΠΕΤΣΑΣ

L'HOSPICE GREC POUR LES INDIGENTS DE PEST

Au XVIIIe siècle Pest était le centre des Grecs de culture grecque, arrivés en grand nombre en Hongrie pour faire des affaires. Ici, ces riches marchands se firent bâtir une église à part sur le bord du Danube et pour leurs enfants instituèrent une école à part. Mais ils n'oublièrent pas leurs vieillards malades. De fait, dans leurs testaments plusieurs négociants ont légué des sommes plus ou moins grandes pour ce but noble⁴.

Mais pour s'occuper davantage et prendre soin des veillards d'une façon constante et institutionnelle, on décida déjà en 1787 la création d'un hospice pour les pauvres. Dans ce but on organisa une collecte. Une des plus grandes sommes, 10.000 (dix-mille) florins fut léguée encore cette année par testament par Nicolas Paziazi pour la fondation de l'hôpital. Rien n'ayant encore été résolu jusqu'en 1793 au sujet de ce legs, le Conseil de Lieutenance

1. Βλ. προσθήκην εἰς σ. 300.

2. AAA II (1969), p. 190.

3. AAA II (1969), pp. 422-429.

4. Anastas Theodosi a légué en 1775 de l'argent pour l'hôpital communal (Archives de la capitale - Inventaria et Testamenta s. a. 1187).

Un document datant de 1790, gardé dans les archives de la communauté ecclésiastique hongroise orthodoxe de Budapest consigne sur une liste les instruments et objets d'équipement manquant à l'hôpital. Il est certain que les Grecs ont aussi contribué par leurs dons à les procurer à l'établissement.

(gouvernement local) demanda au Conseil municipal ce qu'il faut faire avec cette somme¹.

Le magistrat déclara qu'il a l'intention de consacrer cet argent à la fondation de l'hospice municipal où seraient placés les viellards et les indigents grecs. Sur cela le Conseil de lieutenance demanda l'avis des Grecs qui, bien entendu, se prononcèrent aussi pour un hôpital indépendant².

En 1794, les Grecs aménagèrent au rez-de-chaussée du bâtiment de l'école de la rue Galamb—acheté 5 années auparavant des Piaristes—l'hôpital comprenant 3 chambres. Dans l'une, on dressa 5 lits pour les malades alités, une autre pièce fut réservée aux convalescents et la troisième à l'infirmier.

Dans son rapport, rédigé comme suite à l'inspection faite sur place le 13 mars, le médecin Joseph Csehszombathy certifia que les chambres sont convenables et que la communauté ecclésiastique a assumé l'équipement entier de l'hôpital. Selon l'avis du médecin de l'Etat civil, les frais d'entretien d'un lit seront environ 125 florins par an³.

En dehors des malades alités, l'hôpital a soigné aussi des viellards et personnes agées malades. C'est pourquoi le titre complet de cet établissement était en allemand «Spital und Armeninstitut» en latin «Hospitalis domus». Dans les textes grecs à côté de la forme grecque «szpitali» de ce mot latin (hospitalis domus) figurent les dénominations: xenodochion, orfanotrofion, ptochotrofion et nosokomion».

A la tête de l'hôpital se trouvait un administrateur (gérant) élu pour deux ans par la communauté ecclésiastique. C'est lui qui était chargé de la comptabilité de l'hôpital. Les actes et écrits principaux relatifs à l'hôpital étaient placés dans les Archives de l'institution. Si quelque tension survenait dans les rapports entre les Grecs, il arrivait que même deux administrateurs fonctionnaient en même temps. L'hôpital disposait d'un médecin permanent qui tenait registre des recettes prescrites aux malades dans un carnet d'ordonnances⁴. Les malades étaient soignés et surveillés par un infirmier, qui était lui-même aidé par un domestique.

La tâche de l'administration de l'hôpital était l'aide régulière et systématique des Grecs appauvris, qui en avaient besoin de même que l'assistance éventuelle aux voyageurs et réfugiés (Versorgungsinstitut). C'est lui qui présentait à la direction de la communauté ecclésiastique les demandes de secours et c'est aussi lui qui, après la décision remettait l'allocation de secours à l'intéressé.

En 1821 Schams écrit de «l'hôpital des Grecs non unis» qu'il comprend 2 pièces: l'une pour les hommes, l'autre pour les femmes⁵.

En 1828-1829 l'hôpital comptait 7 lits et l'entretien en était confié à une femme et à sa fille.

1. Archives Nationales - Archives du Conseil de la lieutenance Départ Relig. Graec. n. a. 1793 fons 49 Ordonnance 1793, III, 7 - 1, 7078 du Conseil de la lieutenance.

2. Lors de la visite à Budapest de Townson Robert en 1793, il n'y avait que deux hôpitaux dans la capitale: l'hôpital de l'Université avec 12-15 places et l'hôpital de la Ville avec 8 lits. Tous les deux étaient dans un mauvais état, négligés.

3. Archives de la Ville (Capitale), Intimata a. m. 5539.

4. Les livres de recettes (médicaments) des années 1831-44, 1861-74 et 1789-90 se trouvent dans les archives de la communauté ecclésiastique hongroise orthodoxe de Budapest.

5. F. Schams, Vollständige Beschreibung der Königlichen Freystadt Pest in Ungarn, Pest 1821, pp. 325-326.

En 1836 nous trouvâmes le règlement concernant les malades et le personnel écrit en grec.

En 1838 dans l'une des chambres de l'établissement il y avait de la place pour 6 hommes, dans l'autre pour 6 femmes¹.

En 1840 un contrôle constata que la maison pour indigents était bien aménagée mais très sale. La chambre pour hommes était spacieuse, mais celle des femmes exiguë, comme une prison. C'est dans cette année, qu'après le Dr Birly, le Dr Emmanuel Ferczy, d'origine grecque assuma la direction de l'hôpital.

En 1841 l'hôpital fut transféré dans l'aile du Sud du corps de bâtiment construit alors au bord du Danube faisant partie de la «Cour Grecque» (sic).

En 1854 l'hospice pour indigents disposait de 8 lits mais on y assistait en outre 40 pauvres.

Faute de données et documents, nous ne savons pas la date de la cessation de cet établissement. Mais comme en 1908 nous avons trouvé une note (facture) dressée pour l'hospice des pauvres, nous pouvons en conclure que cette noble institution a encore existé au commencement de ce siècle.

Budapest

ÖDÖN FÜVES

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ «ΦΙΛΟΚΑΛΙΑΣ» ΚΑΙ ΤΟΥ «ΕΥΕΡΓΕΤΙΝΟΥ»

1. Είναι γνωστές οι δύο συλλογές ἀσκητικῶν ἔργων: τῆς «Φιλοκαλίας» καὶ τοῦ «Ἐνεργείας», τις ὁποῖες ὀφείλουμε, τὴν μὲν πρώτη στὸν μητροπολίτη πρώην Κορινθίας Μακάριο (Νοταρᾶ) καὶ στὸν δόσιο Νικόδημον Ἀγιορείτη, τὴν δὲ δεύτερη στὸν μοναχὸ Γαύλο τὸν Εὐεργετινὸν καὶ τὸν δόσιο Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη.

Ἡ «Φιλοκαλία» ἔξεδόθη γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Βενετία τὸ 1782 καὶ ἔφερε τὸν πλήρη τίτλο: «Φιλοκαλία τῶν ἵερῶν νηπτικῶν, συνερανισθεῖσα παρὰ τῶν ἀγίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν, ἐν ᾧ, διὰ τῆς κατὰ τὴν πρᾶξιν καὶ θεωρίαν ἡθικῆς φιλοσοφίας, ὃ νοῦς καθαίρεται, φωτίζεται καὶ τελειοῦται. Ἐπιμελείᾳ μὲν δτὶ πλείστη διορθωθεῖσα. Νῦν δὲ πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα διὰ δαπάνης τοῦ τιμιωτάτου καὶ θεοσεβεστάτου κυρίου Ἰωάννου Μαυρογορδάτου. Εἰς κοινὴν ὄρθοδόξων ωφέλειαν. Ἐνετίσιν, 1782. Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, con licenza de' Superiori, e privilegio» (σ. ιστ' + 1207, in folio). Γιὰ δεύτερη φορὰ ἔξεδόθη στὴν Ἀθήνα τὸ 1893 ἀπὸ τὸν Π. Ἀθ. Τζελάτη, «εἰς ἣν προσετέθησαν τὰ ἐκ τῆς ἐν Βενετίᾳ ἐκδόσεως ἑλλείποντα κεφάλαια τοῦ μακαρίου πατριάρχου Καλλίστου»².

Ὀ «Εὐεργετινός» ἔξεδόθη γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Βενετία τὸ 1783 καὶ εἶχε τὸν πλήρη τίτλο: «Συναγωγὴ τῶν θεοφόργων ρημάτων καὶ διδασκαλιῶν τῶν θεοφόρων, καὶ ἀγίων πατέρων. Ἀπὸ πάσης γραφῆς θεοπνεύστου συναθροισθεῖσα οἰκείωστε (sic), καὶ προσφό-

1. Engleänderné Brüll Klára, Orvosok és Kórházak Pest-Budán Br. é, n. 118-119 (Mme Englender-Brüll Klára: Médecins et hôpitaux de Pest-Buda).

2. Γιὰ τρίτη φορὰ ἔξεδόθη ἀπὸ τὸν ἑκδ. οἴκο «Ἀστήρ» τῶν ἀδελφῶν Ἀλ. καὶ Ἐ. Παπαδημητρίου μὲ ἐπιμέλεια τοῦ διακόνου Ἐ. Ἡ. Θεοδωροπούλου καὶ πίνακες τοῦ ἀρχιμανδρίτου Παντελεήμονος Καρανικόλα (σήμερα μητροπολίτου Κορινθίας). Στὴν ἔκδοση αὐτή, ποὺ ἔχει σὰν βάση τὴν δεύτερη ἔκδοση (Ἀθήνα 1893), τὸ ἔργο διαιρέθηκε σὲ πέντε τόμους (Ἀθήνα 1957 κ.ἔ.).

ρως ἐκτεθεῖσα παρὰ Παύλου τοῦ ὁσιοτάτου μοναχοῦ, καὶ κτήτορος μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Εὐεργέτιδος, καὶ Εὐεργετινοῦ ἐπικαλουμένου, ἡτις ληφθεῖσα ἐκ τῆς βιβλιοκης τῆς ἐν τῷ Ἀγιωνύμῳ Ὅρει ιερᾶς, βασιλικῆς τε καὶ πατριαρχικῆς μονῆς τοῦ Κουντλουμούση (sic) ἐπονομαζομένης. Νῦν πρῶτον τύποις ἔξεδόθη διὰ δαπάνης τοῦ τιμιωτάτου, καὶ εὐγενεστάτου κυρίου κυρίου Ἰωάννου Καννᾶ. Πρὸς ὧφελειαν τῶν ἐντυγχανόντων. Ἐνετίσηται, 1783. Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι. Con licenza de' Superiori e privilegio» (σ. λστ' + 1098, in folio). Γιὰ δεύτερη φορὰ ἔξεδόθη «τῇ αἰτήσει καὶ γενναίᾳ συνδρομῇ τῶν ἐν τῷ ἀγιονύμῳ ὅρει τοῦ Ἀθω ἀγίων πατέρων ὑπὸ Κ. Λ. υἱῶν Θ. Φωκαέως» (Κωνσταντινούπολις 1861). Γιὰ τρίτη φορὰ ἔξεδόθη ἀπὸ τὸν Ἀντ. Στ. Γεωργίου (Ἀθήνα 1901) καὶ εἶχε μερικές διορθώσεις ἀλλὰ καὶ λάθη στὸν μακροσκελῆ τίτλο τῆς πρώτης ἐκδόσεως¹.

Ἐπαναλήφθηκαν γνωστὲς πληροφορίες, ἀλλὰ σκοπὸς τοῦ σημειώματος αὐτοῦ εἶναι νὰ ἀποκαταστήσῃ μία βιβλιογραφικὴ παράληψη: Τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ στὸ ἔξωτερικὸ παρουσιάζονται περισσότερες οἱ ἐκδόσεις τῆς «Φιλοκαλίας» καὶ, ἐπὶ πλέον, ἐπικρατεῖ σύγχυση στὶς χρονολογίες τῶν ἐκδόσεων τῆς «Φιλοκαλίας» καὶ τοῦ «Εὐεργετινοῦ». «Ολοὶ παρασύρονται ἀπὸ τὸ σφάλμα τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ ἐπισκόπου L. Petit ὁ ὄποιος ἀναφέρει² ὅτι ἡ μὲν «Φιλοκαλίων ἔξεδόθη α) στὴ Βενετία τὸ 1782, β) στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1861 καὶ γ) στὴν Ἀθήνα τὸ 1900, ὁ δὲ «Εὐεργετινὸς» α) στὴ Βενετία τὸ 1783 καὶ β) στὴν Ἀθήνα τὸ 1893³. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς παραλείψεως τοῦ L. Petit ἀναφέρουμε ὅτι ἡ μὲν «Φιλοκαλία» ἔξεδόθη α) στὴ Βενετία τὸ 1782, β) στὴν Ἀθήνα τὸ 1893 καὶ γ) στὴν Ἀθήνα τὸ 1957 (κ.ἔ.), ὁ δὲ «Εὐεργετινὸς» α) στὴ Βενετία τὸ 1783, β) στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1861, γ) στὴν Ἀθήνα τὸ 1901⁴, (καὶ δ) στὴν Ἀθήνα τὸ 1959).

Πιθανὸν νὰ ἔγινε κάποια σύγχυση μεταξὺ τῶν δύο ἀσκητικῶν συλλογῶν. Ἡ «Φιλοκαλία» περιλαμβάνει κείμενα νηπικῶν πατέρων ἐνῶ ὁ «Εὐεργετινὸς» περιλαμβάνει ἀπλὰ ἀσκητικὰ ἔργα «ἀπὸ πάσης γραφῆς θεοπνεύστου», τὰ ὄποια στὸ περιεχόμενο συγγενεύουν πρὸς τὸ περιεχόμενο τοῦ «Γεροντικοῦ», ἀλλὰ περιέχει καὶ νηπικά κείμενα.

2. Θά ἄξιε, νομίζω, τὸν κόπο γιὰ ἔνα φιλιστορα καὶ ἔνα βιβλιόφιλο νὰ ἐπανέλθουμε στὴν τρίτη ἐκδοση τοῦ «Εὐεργετινοῦ» (Ἀθήνα 1901), ὅπου στὴ σελίδα 5 ὁ ἐκδότης παρουσιάζει ἔνα σκίτσο μοναχοῦ μὲ τὴ λεζάντα: «Παῦλος ὁ Εὐεργετινὸς ὁ συγγραφεὺς τῆς πα-

1. Ἔγινε π.χ. «...παρὰ Παύλου τοῦ ὁσιοτάτου (sic) μοναχοῦ... συναθροισθεῖσα οἰκείως καὶ προσφόρως... καὶ Εὐεργετινοῦ ἐπικαλουμένου. Ληφθεῖσα ἐκ τῆς βιβλιοθήκης...τοῦ Κουντλουμούση...». Γιὰ τέταρτη φορὰ ἔξεδόθη μὲ ἐπιμέλεια καὶ σχόλια τοῦ ἀρχιμ. Ματθαίου (παλαιοημερολογίου) στὴν Ἀθήνα τὸ 1959. Τὸ ἔργο διαιρέθηκε σὲ τέσσερις τόμους.

2. L. Petit, Macaire de Corinthe, Dictionnaire de Théologie Catholique, t. IX, col. 1449-1452.

3. Τὰ σφάλματα τοῦ L. Petit δὲν ἐπαναλαμβάνονται στὸ ἔργο τῶν E. Legend (-L. Petit - H. Perrot), Bibliographie Hellénique où description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle, t. deuxième, Paris (Les Belles Lettres) 1928, ὅπου στὴ σ. 420 ἀναφέρονται ὄρθα οἱ ἐκδόσεις τοῦ «Εὐεργετινοῦ», ἀλλὰ στὴ σ. 392 ἀναφέρεται μόνο ἡ πρώτη ἐκδοση τῆς «Φιλοκαλίας».

4. Πράγματι, ἡ τρίτη ἐκδοση τοῦ «Εὐεργετινοῦ» ἔγινε στὴν Ἀθήνα τὸ 1901 καὶ ὅχι τὸ 1900 ἢ 1900-1901, ὅπως γράφεται πολλές φορὲς ἐσφαλμένα. Ἀλλωστε ἄξιει νὰ σημειωθῇ καὶ ἡ δήλωση τοῦ ἐκδότη, στὴ σ. 525 τῆς τρίτης ἐκδόσεως, ποὺ ἔχει ὡς ἔξῆς: «Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον τῆς ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει περιποθήτου καὶ προσφιλεστάτης μοι συζύγου Κατίνας Ἀντ. Στ. Γεωργίου, ἡς ἡ τελευτὴ ἐκ τοῦδε τοῦ βίου ἐγένετο ἀμα τῇ ἐνάρξει τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ παρόντος, εἰς τὰς 28 Ιουλίου π.ἔ. 1900. Ὁ ἐκδότης Ἀντ. Στ. Γεωργίου».

ρούστης βίβλου». Δέν γνωρίζω ἂν μέχρι σήμερα ἔχει γίνει κάποια διόρθωση στὸ σφάλμα αὐτό, ὁ εἰκονιζόμενος ὅμως μοναχὸς δὲν εἶναι καθόλου ὁ Παῦλος ὁ Εὐεργετινός, ἀλλὰ ὁ ὅστις Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης (βλ. σκίτσο τοῦ ὅστιου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτη ἀπὸ παλιές ἐκδόσεις βιβλίων του στὴ Βενετία ποὺ ἀναδημοσιεύουν οἱ Β. Γ. Μπιλάλης¹ καὶ J. Meyendorff²). Πιθανὸν καὶ ἐδῶ ὁ δαίμων τῶν τυπογραφείων νὰ μπῆκε ἐκτοπίζοντας τὸν ὅστιο Νικόδημο τὸν Ἀγιορείτη καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ τελευταῖος ἀπὸ πολλοὺς παρουσιαζόταν καὶ παρουσιάζεται σάν συγγραφέας πολλῶν βιβλίων, ἀπὸ τὰ ὄποια ὅμως τοῦ ὀφείλουμε τὴ συστηματοποίηση τῆς ὥλης καὶ τὸν πρόλογο, ὅπως συμβαίνει καὶ στὸν «Ἐνεργετινό»³.

Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν

Απρίλιος 1970

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ

ΕΛΕΓΧΟΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

Ἀπάντησις εἰς τὸν κ. Δημ. Κανατσούλην.

Ο καθηγητὴς κ. Δημήτριος Κανατσούλης μοι ἔκαμε τὴν τιμὴν νὰ γράψῃ ἐκτενὴ βιβλιοκρισίαν ἐπὶ τῆς διαλέξεώς μου, τῆς δημοσιεύσις ὑπὸ τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν ὑπὸ τὸν τίτλον «ἡ Συμμαχία τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' μετὰ τοῦ Ἀννίβα κατὰ τῆς Ρώμης» εἰς τὸν Θ' τόμον τῶν «Μακεδονικῶν» σελ. 377-381. Ἄλλα ἀντὶ βιβλιοκρισίας ὁ κ. Δ. Κανατσούλης ἤσκησεν εὐκολὸν πολεμικήν. Δικαίωμα τοῦ καθενὸς νὰ ἐπικρίνῃ ὅ,τι ἐκδίδεται ὡς ἔντυπον καὶ τίθεται εἰς δημοσίαν κυκλοφορίαν. Ἐπειδὴ ὅμως συμπίπτει ἡ ἰδιότης τοῦ ἐκδότου τῶν «Μακεδονικῶν» καὶ ἡ τοῦ βιβλιοκριτοῦ, φρονῶ ὅτι ἔδει νὰ τεθῇ τὸ βιβλιοκριτικὸν τοῦ σημείωμα ὑπὲρ ὅψει μου πρὸ τῆς ἐκτυπώσεως, διὰ ν' ἀπαντήσω εἰς τὸ αὐτὸν ἔντυπον ἐν συνεχείᾳ. Διότι οἱ ἀναγνῶσται τῆς βιβλιοκρισίας τοῦ κ. Κανατσούλη δὲν θὰ εἰναι κατ' ἀνάγκην ἀναγνῶσται καὶ τῆς παρούσης ἀπαντήσεώς μου.

Ἄς ἔλθωμεν ὅμως εἰς τὸ κείμενον τῆς κριτικῆς. Ο κ. Κανατσούλης ἔγραψε τετρασέλιδον βιβλιοκρισίαν. Εάν ἐσταμάτα εἰς τὰς 28 πρώτας σειράς τοῦ κριτικοῦ του σημειώματος, θὰ είχον πάντα λόγον νὰ τὸν εὐχαριστήσω, διότι πράγματι ἀποδίδει τὸ γενικὸν νόημα τῆς διαλέξεώς μου, ἢτοι ὅτι ὁ Φίλιππος ὁ Ε', κινούμενος ὑπὸ τῆς πανελληνίου ἰδέας, ἡγωνίσθη διὰ νὰ σώσῃ τὸν Ἑλληνισμὸν ἀπὸ τὴν ὑποδούλωσιν εἰς τοὺς Ρωμαίους.

‘Αλλ’ ὁ βιβλιοκριτὴς ἐπιμένει νὰ προσθέσῃ καὶ τὰς ἴδιας του κρίσεις ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ γράφει «οἱ βασιλεῖς τῆς ἑλληνιστικῆς Μακεδονίας ἀπέβλεπον ἀπλῶς εἰς

1. Β. Γ. Μπιλάλη, “Οσιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης (1749-1809),” Αθῆναι 1969, ἔξωφυλλο.

2. J. Meyendorff, St. Gregoire Palamas et la mystique Orthodoxe, Paris (Seuil) (1959), σ. 146.

3. Πρβλ. καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ βιβλίου «Ο Ἀόρατος Πόλεμος» ὁ ὅστις Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ἔβαλε γιὰ τίτλο: «Βιβλίον ψυχοφελέστατον (sic) καλούμενον... ἀόρατος πόλεμος. Συντεθὲν μὲν πρὶν παρά τινος σοφοῦ ἀνδρός, καλλωπισθὲν δὲ νῦν καὶ διορθωθέν... παρά... Νικοδήμου...» (Βενετία 1796), τὸ ἴδιο βιβλίο ὅμως ἔφθασε νὰ ἐκδίδεται μὲ τὸν ἔξῆς τίτλο: «Βιβλίον ψυχοφελέστατον (sic) καλούμενον ἀόρατος πόλεμος συντεθὲν παρά τοῦ ὁσιωτάτου ἐν μοναχοῖς κυρίου Νικοδήμου Ἀγιορείτου...,” Ἐν Ἀθῆναις, τύποις «Προμηθεὺς», 1922».

τὴν διατήρησιν τῆς ισοροπίας τῶν δυνάμεων, τὴν διαφύλαξιν τῶν κτησεών των ἐν Ἑλλάδι καὶ τὴν διὰ παντὸς τρόπου ἀποτροπὴν ἀπὸ τοῦ νὰ ἐγκαταστῇ πᾶσα ἄλλη μεγάλη δύναμις εἰς τὴν Βαλκανικήν. Ἡ Ρώμη καὶ ἀν ἀκόμη δὲν ἔδιεν ἀφορμὴν διὰ Φίλιππος, θὰ ἀνεμιγνύετο ὀπωσδήποτε εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδος, ὅχι διότι τότε εἶχεν ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται εἰς τοὺς πολιτικοὺς κύκλους τῆς Ρώμης ή ἵδεα τῆς κοσμοκρατορίας, ἀλλὰ διὰ λόγους ἀμύνης, ὅπως συνέβη καὶ προηγουμένως μετὰ τὸν πρῶτον Καρχηδονιακὸν πόλεμον διὰ τῆς δημιουργίας μικροῦ προτεκτοράτου πέραν τοῦ Ἀδρίου.

Ο ὅρος «ἰσορροπία τῶν δυνάμεων» εἶναι ἀνεπιτυχής κατ' ἐμέ, διότι ἡ δύναμις τῶν Μακεδόνων ὑπερεῖχεν ἀναμφισβήτητας ἔναντι τῆς δυνάμεως ὅλων τῶν ἄλλων πόλεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, οἱ δὲ βασιλεῖς τῆς Μακεδονίας ἀνεγνωρίζοντο, ὡς εὐεργέται καὶ προστάται ὑπὸ ὅλων τῶν Ἑλλήνων τῆς μεγάλης συμμαχίας ἢ ἀμφικτυνίας, ἥτις εἶχεν ἴδρυθη ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξανδροῦ καὶ ἀνεσυνεστήθη ὑπὸ τοῦ Ἀντιγόνου Δώσωνος. Δὲν ὑπῆρχε συνεπῶς ἰσορροπία δυνάμεων, διὰ ν' ἀποβλέπουν εἰς τὴν διατήρησίν της οἱ Μακεδόνες βασιλεῖς, ἀλλ' ὑπεροχὴ δυνάμεων. Οὔτε εἶχον «κτήσεις» ἐν Ἑλλάδι οἱ Μακεδόνες βασιλεῖς, ὡς εἶχε κτήσεις (ἀποικίας) ἡ Γαλλικὴ ἢ ἡ Βρεταννικὴ ἀντοκρατορία. Εἶχον ἀπλῶς φιλομακεδονικὰ κόδματα ἐξ ἐντοπίων εἰς τὰς ἐλευθέρας ἐλληνίδας πόλεις καὶ φρουράς Μακεδονικάς, εἰς Ὁρχομενὸν τῆς Πελοποννήσου καὶ ἀλλαχοῦ, πρὸς διατήρησίν τῆς εἰρήνης. Οὔτε καν φόρου ὑποτελῆ κατέστησαν πόλιν τινὰ ἐλληνικήν οἱ Μακεδόνες βασιλεῖς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Ἀθηναίους. Ἀδόκιμος συνεπῶς φάνεται ὁ ὅρος «κτήσεις», τὸν ὅποιον ἐχρησιμοποίησεν ὁ βιβλιοκριτής. Ἄτυχής κατ' ἐμὲ εἶναι καὶ ἡ κρίσις του δτι δῆθεν «διὰ λόγους ἀμύνης» ἡ Ρώμη ἡτοῦ ὑποχρεωμένη νὰ ὑποτάξῃ τὸν Ἑλληνισμόν, ἐνῶ τὸ ἐπραξεν ἀγομένη ἀπὸ τὴν μέθην τοῦ ἐπεκτατικοῦ της ἴμπεριαλισμοῦ. Ποῖοι λόγοι ἄλλωστε ἀμύνης ὥθησαν τὴν Ρώμην νὰ ἐκστρατεύῃ καθ' ὀλοκλήρου τῆς Εὐρώπης μέχρι καὶ τῆς Μεγάλης Βρεταννίας; Ο ἰσχυρισμὸς τοῦ Holleaux ὅτι δὲν εἶχεν ἀρχίσει τότε ἀκόμη νὰ διαμορφώνεται εἰς τοὺς πολιτικοὺς κύκλους τῆς Ρώμης ἢ ἵδεα τῆς κοσμοκρατορίας, δὲν θεωρεῖται βάσιμος. Πάντως εἶναι δυσπαράδεκτος ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ἡ ὑποδούλωσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐπεβλήθη εἰς τοὺς Ρωμαίους ἐκ λόγων ἀμύνης, διότι αἱ ὅμιλοι ἐπιδρομαὶ ἐπανειλημένως ἔκτοτε ἐπλήξαν τὴν χώραν μας μὲν κατακτητικοὺς καὶ ληστρικοὺς σκοπούς (Νορμανδοί, Σταυροφόροι, Ἰταλοί).

Πέραν τῆς παραθέσεως τῶν κρίσεών του τούτων ὁ βιβλιοκριτής πληροφορεῖ τοὺς ἀναγνώστας δτι δῆθεν ἡ διάλεξίς μου «παρουσιάζει ἐλλείψεις τινὰς ἀπὸ ἀπόψεως μεθόδου καὶ γέμει ἀνακριβεῖῶν καὶ σφαλμάτων». Δὲν γνωρίζω τὸν κ. Κανατσούλην καὶ ἐκπλήττομαι διὰ τὴν τόσον ἀβράν τιλοφροσύνην του.

Ποῖαι εἶναι αἱ δῆθεν ἐλλείψεις ἀπὸ ἀπόψεως μεθόδου; «Οτι ἐνῷ τὸ θέμα μου ἡτο ἡ συνθήκη τοῦ Φιλίππου μὲ τὸν Ἀννίβαν κατὰ τῆς Ρώμης, πολὺ δὲν γέγονότα προηγηθέντα ταύτης, δπως ἀκριβῶς ἐκτίθενται εἰς τὸν Πολύβιον. Ἀλλὰ ἐγὼ ὅμιλησα καὶ ἔγραψα, ὡς πολιτικός, διὰ νὰ γίνη γνωστὸν εἰς τὸ εὐρὺ κοινὸν ὅτι ἡ ἴστορικὴ περίοδος τῆς κατακτήσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπὸ τῆς Ρώμης, δὲν περιλαμβάνει μόνον γεγονότα, τὰ ὅποια πληροῦν τὴν ἐλληνικὴν ψυχὴν μὲ τὸ αἰσθήμα τῆς ἐντροπῆς καὶ τῆς ἀηδίας διὰ τὴν στέψιν τοῦ Κουΐνκτιον Φλαμινίνου εἰς τὴν Κόρινθον, ὡς ἐλευθερωτοῦ, ἀλλὰ καὶ γεγονότα πληροῦντα τὴν ψυχὴν μας ἔθνικῆς ὑπερηφανείας. Διότι ὁ Φίλιππος ὁ Ε' ἤνωσε τὸν Ἑλληνισμὸν εἰς τὴν Ναύπακτον κατὰ τῆς Ρώμης καὶ συνεμάχησεν, ὡς μεγαλεπήβολος ἡγέτης μὲ τὸν Ἀννίβαν, διὰ νὰ συντρίψῃ τὴν Ρώμην, ἀλλ' ἀπέτυχεν, ὅπως ἀπέτυχεν ὁ Μέγας Ναπολέων ἡ ὁ οίσδήποτε ἄλλος ἀνεγνωρισμένος μέγας πολιτικός καὶ στρατιωτικός ἡγέτης.

Ἐκεῖνος, δτις ἐμπηνεύει τὴν ἴστοριάν, ὁφείλει νὰ σέβεται τὰ γεγονότα, ἀλλὰ δικαιοῦται νὰ τὰ κρίνῃ δικαιολογῶν τὴν γνώμην του. Αὐτὸ ἐπραξα καὶ ἐγὼ παραθέσας τὰ γεγονότα

του έμφυλίου πολέμου τῶν Ἑλλήνων, τὴν συμφωνίαν τῆς Ναυπάκτου, τὴν συνθήκην συμμαχίας τοῦ Φιλίππου μὲ τὸν Ἀννίβαν καὶ τὸ ἀτυχὲς τέλος τῆς. Ἐὰν δὲ ἐπικριτής μου θεωρῇ τὰ πολιτικοστρατιωτικά ταῦτα γεγονότα, ὡς ἀσήμαντα, δὲν δύναμαι νὰ τὸν παρακολουθήσω. Χωρὶς τὸ πλαίσιον τῶν ιστορικῶν τούτων γεγονότων ή ἀνάπτυξις καὶ ή ἐμβάθυνσις εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς συνθήκης θὰ ἥτο ξηρὸν ἀνάγνωσμα, προσιτὸν μόνον εἰς τοὺς Πανεπιστημιακοὺς διδασκάλους τῆς Ἀρχαίας Ἰστορίας. Αὐτοὶ δμως δύνανται ν' ἀναγνώσουν τὸ σύγγραμμά μου «Φίλιππος ὁ Ε'», ή πρώτη σύγκρουσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς τὴν Ρώμην», ἐκδοθὲν ὑπὸ τῆς Ἔταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐκεῖ ἡδύνατο δὲ βιβλιοκριτής μου νὰ εῦρῃ τὴν ἐκτενεστέραν ἀνάπτυξιν τῆς συνθήκης καὶ τῶν πολεμικῶν γεγονότων. Ἀλλ' οὐτος, μολονότι ἔχει τὴν ἀξίωσιν ἀπὸ ἐμὲ νὰ παρακολουθῶ τοὺς μετ' ἐμὲ γράψαντας ἐπὶ τῆς ιστορικῆς ταύτης περιόδου ζένους συγγραφεῖς καὶ τὰ περιοδικά, ἀγνοεῖ τὸ σύγραμμά μου τοῦτο, τοῦ δποίου μικρὸν ἀπόσπασμα ἀπετέλεσεν ή διάλεξις μου.

Ὑποστηρίζει ὁ κ. ἐπικριτής δτὶ δ ὅρος «*convention adjointe à l'alliance*», τὸν δποῖον χρησιμοποιεῖ δ M. Holleaux, εἰς τὴν 286 σελίδα τοῦ ἔργου του, *Rome, la Grèce et les Monarchies hellénistiques au III siècle avant J. Chr.* καὶ τὸν δποῖον παραθέτω ἐν σελ. 43 σημ. 2, ἀναφέρεται εἰς μεταγενεστέραν τῆς συνθήκης συμφωνίαν. Ὁ δρος οὐτος σημαίνει πρόσθετον σύμφωνον, ὑπογραφόμενον συνήθως ταυτοχρόνως μὲ τὴν ὑπογραφὴν τῆς συνθήκης συμμαχίας, μὴ ἀποτελοῦν δμως μέρος τοῦ σώματος αὐτῆς. Εἶναι προφανές δτὶ τὰ συμβαλλόμενα μέρη δὲν ἐπεθύμουν νὰ γίνη τοῦτο γνωστόν, εἰμὴ μόνον εἰς λίαν περιωρισμένον ἀριθμὸν προσώπων, διότι περιεῖχε στρατιωτικάς κινήσεις καὶ ἐνεργειας, τὰς δποίας ή κατασκοπεία τῆς Συγκλήτου δὲν ἔπρεπε νὰ πληροφορηθῇ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ. Ἐνδη δη συνθήκη συμμαχίας περιεῖχε γενικοὺς δρους περὶ συμμαχίας καὶ ἐπιμαχίας, τὸ πρόσθετον αὐτὸ σύμφωνον κατὰ πρόδηλον πιθανότητα ἀνέφερε τὰς κινήσεις τοῦ Καρχηδονιακοῦ στόλου, τοὺς λιμένας ἐπιβιβάσεως καὶ ἀποβιβάσεως τῶν στρατευμάτων τοῦ Φιλίππου καὶ ἄλλας λεπτομερείας χρονικάς καὶ ἀριθμητικάς, αἱ δποῖαι ἔπρεπε νὰ παραμείνουν ἀπολύτως μυστικαί, διότι ἄλλως θὰ ἐκινδύνευεν ὀλόκληρος ή ἀποβατικὴ ἐπιχείρησις. Ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται τὸ πρόσθετον τοῦτο σύμφωνον νὰ σχετίζεται καὶ μὲ τὴν φράσιν τῆς συνθήκης «Βοηθήσετε δὲ ἡμῖν ὡς ἂν χρεία ἡ καὶ ὡς ἂν συμφωνήσωμεν» (Πολ. VII, 9, 11). Πάντως ή φράσις αὗτη ἀναφέρεται εἰς μεταγενεστέρας τῆς συνθήκης συμφωνίας, οὐδαμοῦ δὲ ἀναφέρεται δτὶ ἐγένοντο τοιαῦται.

Ἡ φράσις τοῦ Holleaux «*convention adjointe à l'alliance*» ἢ «*convention (symphonia) speciale*» σημαίνουν πρόσθετον σύμφωνον ἢ εἰδικὴν συμφωνίαν, τὰ δποῖα συνήθως συνοδεύουν τὰς διεθνεῖς συμβύσεις, χωρὶς ν' ἀποκλείεται καὶ μεταγενεστέρα τοιαύτη. Δὲν μᾶς τὴν παρέδωσεν δ Πολύβιος, οὔτε δ Τίτος Λίβιος, δι' αὐτὸ καὶ δ Holleaux καὶ δ Berse, τοὺς δποίους παρέθεσα εἰς τὸ ἐπικριθὲν βιβλίον μου, τὴν ὑποθέτουν, ὡς ὑποθετικὴν δὲ πληροφορίαν τὴν ἀνέφερον καὶ ἔγω. Μετὰ τὴν σύλληψιν τοῦ Ξενοφάνους καὶ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς πρώτης συνθήκης ὑπὸ τῶν Ρωμαίων εἶναι πιθανότερον δτὶ κατὰ τὴν δευτέραν θὰ είχον προσδιορίσει τὸν τρόπον δράσεως, δεδομένου δτὶ ήτο δύσκολος ή νέα συνάντησις τῶν ἀντιπροσώπων τῶν συμβαλλομένων μερῶν.

Κατόπιν δικριτής δρθῶς παρατηρεῖ δτὶ ή λέξις «ἄκμην», ὡς ἐπίρρημα ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἄκμηη». Ἀς λάβῃ τὸν κόπον νὰ ἀναγνώσῃ τὴν σελίδα 29 τοῦ βιβλίου μου «Φίλιππος ὁ Ε'», δποὺ ή σχετικὴ περικοπὴ τοῦ Πολυβίου (IV, 36, 7 καὶ 8) ἐρμηνεύεται «διότι ο μὲν Φίλιππος δὲν εἶχε περατώσει «ἄκμηη» τὰς προπαρασκευάς του».

Εἰς μίαν διάλεξιν, εἰς τὴν δποίαν δφείλει δ ὁ διμιλητής εἰς 25 τὸ πολὺ σελίδας νὰ ἀναπτύξῃ σπουδαιότατα γεγονότα, διαδραματισθέντα ἐπὶ μίαν 50ετίαν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατατρίβεται μὲ τὰς ἀνευ σημασίας λεπτομερείας. Ἐπομένως, ἐὰν ἐπεθύμει δ ἐπικριτής μου νὰ πληροφορηθῇ, πῶς καὶ διατί ἀκριβῶς συνέβη δ σύγκρουσις τοῦ Φιλίππου μὲ τὸν Σκερδιλαίδαν, θὰ ἡδύνατο νὰ ἀναγνώσῃ τὴν 72 σελίδα τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε'. Ἐκεῖ δύναται νὰ

εῦρη τὴν ἀκριβῆ σειράν τῶν γεγονότων διλιγότερον περιληπτικήν ἀπὸ τὴν διάλεξιν.

Ἄλλα δὲν ὁκνεῖ δὲ εἰπικριτής νὰ σημειώσῃ καὶ τὰ ἀντιγραφικά καὶ τὰ τυπογραφικά λάθη. Τὸν πληροφορῶ, ὅτι αὐτὰ δὲν ὄφειλονται εἰς ἐμέ, ἀλλὰ εἰς τὸν διορθωτὴν τῆς Ἐταιρίας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, ἢ εἰς τὸν τυπογράφον. Οὕτω π.χ. ἐνῶ εἰς τὸ δακτυλογραφημένον κείμενον τοῦ προλόγου μου γράφω περικοπὴν τῶν Ἀθλίων τοῦ Βίκτωρος Οὐγκῶ (μετάφρασις Σκυλίτση σελ. 359-364) «ἄν δὲν ἔβρεχε τὴν νύκτα τῆς 17 πρὸς τὴν 18 Ἰουνίου 1815, τὸ μέλλον τῆς Εὐρώπης θὰ μετεβάλλετο κλπ.» δὲ τυπογράφος ἢ ὁ ἐν λόγῳ διορθωτὴς —διότι ἐγὼ δὲν τὸ διώρθωσα, οὔτε τὸ εἶδον, εἰμὴ μετὰ τὴν ἑκτύπωσιν—παρέλειψε τὴν λέξιν «δὲν» καὶ διὰ τὸν ἀναγνώστην, ὅστις γνωρίζει ὅτι λόγῳ ἀκριβῶς τῆς πεσούσης τότε βροχῆς δὲν ἐκινήθη τὸ πυροβολικόν τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος καὶ ἡττήθη εἰς τὸ Βατερλώ, δημιουργεῖται ἀντίθετος ἐντύπωσις.

Ἐπίσης, ἐνῶ εἰς τὴν δακτυλογραφημένην σελίδα 5 σημ. 2 γράφω: Πολ. Δ. 3, I «Αἰτωλοὶ πάλαι μὲν δυσχερῶς ἔφερον τὴν εἰρήνην...», ὁ διορθωτὴς τῆς Ε.Μ.Σ. ἢ ὁ τυπογράφος ἔγραψεν: «Αἰτωλοὶ πάλαι μὲν δυστυχῶς».

Ωσαύτως, ἐνῶ εἰς τὸ δακτυλογραφημένον κείμενον τῆς 6ης σελ. σημ. 2 γράφω «τοῦτό τε εἰς Αἰτωλίαν καταγαγόντες αὐτανδρού», ὁ διορθωτὴς ἢ ὁ τυπογράφος ἔγραψε «καταγόντες».

Ομοίως, ἐνῶ εἰς τὸ δακτυλογραφημένον κείμενον τῆς 13 σελ. σημ. 3 γράφω «τοὺς Αἰτωλοὺς πολεμίους ὄντας ἡκούομεν τοῖς ὅροις τῆς χώρας συνεγγίζειν», ὁ διορθωτὴς ἢ ὁ τυπογράφος ἔγραψαν «τοὺς ὅρους τῆς χώρας ἡμῶν συνεγγίζειν». Τὰ αὐτὰ παρατηρῶ καὶ διὰ τὰ λοιπὰ τυπογραφικά λάθη, τὰ σημειούμενα ὑπὸ τοῦ ἐπικριτοῦ. Ο διορθωτὴς ἢ ὁ τυπογράφος λοιπὸν εἶναι οἱ λαθοπλάσται καὶ δι' αὐτὸν μᾶλλον ὑπεύθυνος ὁ ἐπικριτὴς, ἐὰν ἡτο ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν ἐποπτείαν τῶν ἐκδόσεων τῆς Ε.Μ.Σ.

Εἰς τὸν Helmut Berne δὲν ἀπένειμα ἐγὼ τίτλον εὐγενείας, δπως προκύπτει ἀπὸ τὴν πρώτην σελίδα σημ. 1 τῆς ἐπικριθείστης διαλέξεως μου, δπου μνημονεύω τὸ βιβλίον του ως ἔξης: Helmut Berne, Griechische Geschichte, τομ. 2 σελ. 329.

Αφήνων τὸν ἐπικριτήν μου ν' ἀνακαλύπτη τὰ τυπογραφικά λάθη τοῦ κειμένου καὶ νὰ τὰ ἐμφανίζῃ ως βιβλιοκρισίαν, θεωρῶ ἀναγκαῖον νὰ προσθέσω τὰ ἀκόλουθα:

Ἐγραψα τὸν Φίλιππον τὸν Ε', ὡς πολιτικός, ὅστις ὥφειλον νὰ ἐμφανίσω τὴν ὁρθὴν κατ' ἐμὲ ἀντίληψιν τῆς Ἑλληνικῆς ἴστορίας εἰς μίαν μεγάλην καμπήν τῆς πορείας τοῦ ἔθνους, εἰς τὴν καμπήν τῆς ὑποδουλώσεως τῆς Ἑλλάδος εἰς τοὺς Ρωμαίους καὶ ν' ἀποκαλύψω ὅτι εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν δὲν ὑπάρχουν μόνον ἡ ἐπαίσχυντος συμπεριφορά ἐν Κορίνθῳ, ἀλλὰ καὶ ἡ πανελλήνιος ἰδέα, χάριν τῆς ὁποίας ἡγωνίσθησαν οἱ Μακεδόνες μὲ πολλοὺς ἄλλους "Ἑλληνας". Ἡθέλησα σεβόμενος τὴν ἐξιστόρησιν τῶν γεγονότων ὑπὸ τοῦ Πολυβίου, τοῦ Τίτου Λιβίου, τοῦ Ἰουστίνου, τοῦ Ζωναρᾶ καὶ ἄλλων, εἰς οὓς παραπέμπω, διὰ νὰ δύναται νὰ γίνη ἔλεγχος τῶν γραφομένων μου, νὰ ἐμφανίσω τὴν ὁρθὴν κατ' ἐμὲ ἐμηνείαν τῶν γεγονότων αὐτῶν, εἰς τρόπον ὥστε ν' ἀντλήσωμεν διδάγματα ἐποικοδομητικά διὰ τὸ μέλλον τοῦ λαοῦ μας. Οἱ Ρωμαῖοι ἐπεδίωξαν, νὰ διαχωρίσουν τοὺς ἴσχυροὺς Μακεδόνας ἀπὸ τοὺς ἐν παρακμῇ λοιποὺς "Ἑλληνας, διὰ νὰ τοὺς κατατήσουν εἰς τὸ σύνολον καὶ τὸ ἐπέτυχον, διότι δυστυχῶς εὔρον ἀπήχησιν εἰς τὰς στρεβλάς ἀντιλήψεις πολλῶν Ἑλλήνων τῆς τότε ἔποχῆς.

Ο Πολύβιος ἐπικρίνει τὸν Φίλιππον καὶ ἐπαινεῖ τοὺς Ἀχαιοὺς πατριώτας του, πατέρα καὶ νιόν Ἀράτους, ὁ Πλούταρχος γράφει βραδύτερον εἰς τοὺς Παραλλήλους βίους του διὰ τὸν Φιλοποίεινα, διὰ τὸν Ἀρατον καὶ δι' ἄλλας ἀσημάντους Ἑλληνικάς προσωπικότητας καὶ δὲν ἔγραψε τίποτε διὰ τὸν Φίλιππον τὸν Ε' ἢ διὰ τὸν Δημήτριον τὸν Πολιορκητὴν ἢ διὰ τὸν Ἀντίγονον Γονατᾶν, διὰ τὸν Ἀντίγονον Δώσωνα καὶ δι' ἄλλους διαπρεπεῖς πολιτικούς καὶ στρατιωτικούς ἡγέτας. "Ἐναντι τῆς Ἀχαιϊκῆς καὶ τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας τὸ Μητροπολιτικὸν Μακεδονικὸν Κράτος ὑπερεῖχε καὶ ἐν τούτοις παρέμεινεν εἰς τὸ σκό-

τος. Καθηκον τῶν καθηγητῶν τῆς Ἀρχαίας Ἰστορίας μας φρονῶ ὅτι εἶναι ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν βασιλέων τούτων εἰς τὴν γνῶσιν καὶ εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν Ἐλλήνων.

Ο κ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, πολιτικὸς ἡγέτης ἐν ἐνεργείᾳ καὶ ἀκαδημαϊκός, ἐνῶ είχεν ὑπ' ὄψιν τὸν ἰδικὸν μου Φίλιππον τὸν Ε' καὶ τὸν μνημονεύει, ἐν τούτοις ἐπαναλαμβάνει ὅ, τι ἐλέγετο πρὸ ἐμοῦ εἰς βάρος τοῦ Φίλιππου τὸν Ε' καὶ ὑπὲρ τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀράτου, καταλήγει δὲ κατ' ἐμὲ εἰς ἀτυχῆ διδάγματα διὰ τὰς ἐπερχομένας γενεάς τῶν Ἐλλήνων. Εἰς τὸ βιβλίον του «Ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα στὴν Πύδνα» (σελ. 1175) γράφει ὅτι «καλῶς ἔγιναν, ὅσα ἔγιναν», δηλαδὴ καλῶς ὑπεδουλώθη ὁ Ἐλληνισμὸς εἰς τὴν Ρώμην, διότι ἔγινε διασταύρωσις τοῦ Ἐλληνικοῦ θεωρητικοῦ πνεύματος μὲ τὴν ρωμαϊκὴν πολιτικὴν καὶ νομικὴν σκέψιν καὶ οὕτως ἀνέκυψεν ὁ δυτικὸς πολιτισμός. Δικαιολογεῖ τὴν στάσιν τοῦ Ἀράτου, τοῦ ὅποιον τὸ ὀπτικὸν πεδίον δὲν ὑπερέβη τὰ δρια τῆς Ἀχαΐας, καὶ τοῦ Πολυβίου, ὅστις ἔγραψε τὴν ἴστοριαν του, ὡς προστατεύομενος καὶ διδάσκαλος τοῦ Σκιτίωνος Αἰμιλιανοῦ καὶ ἐπικρίνει τὸν Φίλιππον τὸν Ε'. Παραλληλίζει τὸν Πολύβιον μὲ τὸν σοφὸν Γεώργιον Σχολάριον, τὸν μετά τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως διορισθέντα ὑπὸ τῶν Τούρκων Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γεννάδιον καὶ ἔξομοιώνει τὸν τελευταῖον τοῦτον πρὸς τὸν πεσόντα εἰς τὰς ἐπαλήξεις τοῦ βασιλικοῦ του καθήκοντος αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγον. Δὲν δύναται νὰ νοηθῇ κατ' ἐμὲ πλέον σφαλερὰ καὶ συγκεχυμένη ἀντίληψις τῆς Ἐλληνικῆς Ἰστορίας.

Ο "Αρατος ὑπῆρξε καλὸς Ἀχαιός, ἀλλὰ κακὸς" Ἐλλην, διότι δὲν κατώρθωσε νὰ κατανοήσῃ τὴν πανελλήνιον ἰδέαν, ὑφ' ἡς ἐκινείτο ὁ Φίλιππος ὁ Ε'. Ο Πολύβιος ἔγραψεν ὡς "Ἐλλην τὴν ἴστοριάν τῆς ἐποχῆς του, δὲν κατώρθωσεν ὅμως νὰ κατανικήσῃ, οὔτε τὸν στενὸν πατριωτισμὸν του, οὔτε τὸν θαυμασμὸν του πρὸς τοὺς Ρωμαίους. Ἄλλ' οὔτε καὶ ὁ κ. Κανελλόπουλος κατώρθωσε ν' ἀπομακρυνθῇ μετά 22 αἰώνων τῆς δλεθρίας ταύτης ἀντιλήψεως. Πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἐσφαλμένης κατ' ἐμὲ ἀντίληψεως ἐπὶ τῆς ἴστορικῆς ταύτης περιόδου ἔδωσα τὴν διάλεξιν.

Φρονῶ ὅτι ὁ "Αρατος, καταπολεμήσας τὴν πρὸς Δυσμάς στροφὴν τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' καὶ ὁ Γεώργιος Σχολάριος, προσχωρήσας εἰς τὸν Μωάμεθ τὸν Β' ἐκ τοῦ μίσους του πρὸς τὸν Πάπαν, ἀποτελοῦν διὰ τὸ Ἐλληνικὸν Ἐθνος παραδείγματα πρὸς ἀποφυγὴν καὶ οὐχὶ πρὸς μίμησιν. Δὲν φαντάζομαι ὅτι ὑπάρχουν πολλοὶ Ἐλληνες, οἱ δρόποι συμμεριζονται τὴν ἀκόλουθον ἀντίληψιν τοῦ κ. Π. Κανελλοπούλου. «Τὸ Ἐλληνικό Γένος τὸ ἔσωσταν στὸ 1453 καὶ ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ καὶ ὁ πρῶτος πατριάρχης τῆς σκλαβωμένης ἐκκλησίας. Ο αὐτοκράτωρ πέφτοντας στὴν πύλη τοῦ Ἅγιου Ρωμανοῦ. Ο πατριάρχης παίρνοντας ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ πορθητοῦ τὸ χρυσὸ δεκανίκιον μὲ τοὺς πολυτίμους λιθους». Φρονῶ ὅτι εἶναι ἀτυχῆς ἡ ἐρμηνεία αὕτη τῆς ἴστορίας. Τὸ Γένος ἔζησε μὲ τὸ δράμα «τοῦ μαρμαρωμένου βασιληᾶ». Οταν ὁ Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ἔχυνε τὸ αἷμά του εἰς τὴν Πύλην τοῦ Ρωμανοῦ, ὁ Γ. Σχολάριος εύρισκετο εἰς μοναστήριον. Ο πορθητῆς ἐχρησιμοποίησε τὸν Γεννάδιον, ὡς ὅργανον ἐπιβολῆς τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ τῶν πολυπληθῶν Ἐλλήνων διὰ τῆς μειοψηφίας τῶν ἀλλοιοθήσκων Τούρκων κατακτητῶν.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀσχέτως πρὸς τὴν παρέκβασιν ταύτην, φρονῶ ὅτι πρέπει νὰ καταπολεμηθῇ ἡ ἀντίληψις τῶν Πολυβίου, Holleaux καὶ Κανελλοπούλου, ὅτι δῆθεν ὁ Φίλιππος ὁ Ε', μὴ εἰσακούσας τὰς συμβουλάς τοῦ Ἀράτου, ὅπως περιορισθῇ εἰς τὴν ἐνδοελληνικὴν διαμάχην, ἀλλὰ συμμαχήσας μὲ τὸν Ἀννίβαν κατὰ τῆς Ρώμης, προεκάλεσε τὴν στροφὴν τοῦ Ρωμαϊκοῦ ἴμπεριαλισμοῦ κατὰ τοῦ Ἐλληνισμοῦ καὶ ὅτι κατὰ συνέπειαν εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὴν ὑποδούλωσίν του. Τὸ ἀντίθετον εἶναι ἀληθές. "Οτι ὁ Φίλιππος ὁ Ε' προεῖδε τὸν κίνδυνον τῆς ὑποδουλώσεως, ἡγωνίσθη διὰ νὰ τὸν ἀποκρούσῃ, ἀλλ' ἀπέτυχεν οὐχὶ ἐξ ὑπαιτιότητός του. Εἰς αὐτὴν τὴν βασικὴν γραμμήν μου συμφωνεῖ ὁ ἐπικρι-

τής μου. Ματαίως σθεν και ἀνωφελῶς ἡσχολήθη μὲ ἄλλας δῆθεν ἐλλείψεις.

Μετά τιμῆς
Παναγιώτης Κ. Γυιόκας
Ἐπίτιμος δικηγόρος

ΕΝΑ ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΠΟΙΗΜΑ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΑΡΑΒΑΓΓΕΛΗ

Δημοσιεύεται παρακάτω ἔνα μικρὸ ποίημα, ἀνέκδοτο ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, τοῦ Γερμανοῦ Καραβαγγέλη, ποὺ βρῆκα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1969 στὴ σκήτη τῶν Καυσοκαλυβίων τοῦ Ἀγίου Ὄρους. Συγκεκριμένα ἔφυλλίζοντας τὸ βιβλίο ἐπισκεπτῶν στὴν ὥραία αἱθουσα ὑποδοχῆς τοῦ ἀρχοντικοῦ ἀγιογραφικοῦ οἴκου τῶν Ἰωασαφάίων, εἶδα ν' ἀπευθύνοντας στὸ «εμενεῖον αὐτὸ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς τέχνης» λόγια κολακευτικὰ διαπρεπεῖς "Ἐλληνες ποὺ πέρασαν καὶ φιλοξενήθηκαν ἐκεῖ, ὅπως ὁ Σπυρ. Λάμπρος, ὁ Παῦλος Καρολίδης, ὁ Ἰωακεῖμ Φορόπουλος, ὁ Σωκρ. Κουγέας, ὁ Εὐλόγιος Κουρίλας κ.ἄ. Σὲ μιὰ σελίδα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ βρίσκεται τὸ ποίημα τοῦ Γερμανοῦ Καραβαγγέλη, ἀφιερωμένο στὴ σκήτη τῶν Καυσοκαλυβίων καὶ τοὺς Ἰωασαφάίους ζωγράφους, δονομαστοὺς γιὰ τὴν ἐπίδοσή τους στὴν ἀγιογραφία.

Ο Γερμανὸς Καραβαγγέλης, μητροπολίτης Καστοριᾶς, κατόπιν Ἀμασείας καὶ τέλος ἔξαρχος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη, εἶναι γνωστότατος γιὰ τὴν ἔθνικὴ καὶ ἐκλησιαστικὴ δράση του γενικὰ καὶ ἰδιαίτερα σὰν ἔξέχουσα ἡρωικὴ μορφὴ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα¹. Στὴν ἐπική αὐτὴ πάλη τοῦ Ἐλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας ἐναντίον τῶν βουλγαρικῶν ὀργίων ὁ Καραβαγγέλης στάθηκε πρωτοπόρος, ὀργανωτὴς καὶ συντονιστὴς τοῦ ἀγώνα στὸ πιὸ ἐπικίνδυνο καὶ στὸ πιὸ καίριο σημεῖο, στὴν Καστοριά. Ἐπτὰ δλόκληρα χρόνια, ἀπὸ τὸ 1900 μέχρι τὸ 1907, ὑπηρέτησε μὲ πίστη, ἐνθουσιασμὸ καὶ πεῖσμα τὴν ἵερὴ ὑπόθεση τῆς Μακεδονίας καὶ πρόσφερε ἔργο πολύτιμο, ἄξιο τῆς ἔθνικῆς εὐγνωμοσύνης.

Τὸ δημοσιεύμενο ποίημα τοῦ σεπτοῦ ἵεράρχη δὲν ἀναφέρεται σὲ πρόσωπα ἢ γεγονότα τῆς θυελλώδους ἔθνικῆς του δράσης. Γράφηκε τὸ 1894, ἐνῶ ἡταν ἀκόμα ἀρχιμανδρίτης καὶ καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, καὶ περιέχει ἐντυπώσεις καὶ λόγια φιλοφρονητικὰ γιὰ τὴ σκήτη τῶν Καυσοκαλυβίων καὶ τὴν ἐκεῖ ἀδελφότητα τῶν ἀγιογράφων Ἰωασαφάίων. Ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὸ ποίημα δὲν παρουσιάζει ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον οὔτε διακρίνεται γιὰ τὴν ἄρτια τεχνικὴ του. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν θὰ ἄξιζε ἵσως νὰ δημοσιευθῇ. Ἐπειδὴ ὅμως προέρχεται ἀπὸ τὸν Γερμανὸ Καραβαγγέλη, μορφὴ ποὺ στὴ συνείδησή μας ἔχει καθιερωθῆ σὰν ὁ ἀντάρτης τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγώνα ἢ ὁ σχολαστικὸς θεολόγος ποὺ ἀντικρούει μὲ δογματικὰ ἐπιχειρήματα ἐγκύκλιο τοῦ πάπα τῆς Ρώμης, νομίζω ὅτι δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀγωνιστὴς κληρικὸς σὲ μιὰ στιγμὴ βαθιᾶς συγκίνησης ἄφησε τὸν ἑαυτό του νὰ ἐκδηλωθῇ ποιητικά. Τὸ ποίημα δημοσιεύεται ὅπως ἀκριβῶς ἔχει στὸ χειρόγραφο:

1. Γερμανὸς Καραβαγγέλης, 'Ο Μακεδονικὸς Ἀγών (ἀπομνημονεύματα), Αρχεῖον Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος Πηνελόπης Δέλτα, ἔκδ. δευτέρα, ἐπιμελεῖς Β. Λαούρδα, πρόλογος Στ. Π. Κυριακίδου, εἰσαγωγὴ Κλ. Τσούρκα, Θεσσαλονίκη (ΙΜΧΑ ἀρ. 26) 1959. Μετακομιδὴ Λειψάνων Γερμανοῦ Καραβαγγέλη (ἔκδ. ΕΜΣ), Θεσσαλονίκη 1960.

Σ' αὐτὴν τὴν Σκήτην τοῦ Χριστοῦ ποὺ κελαΐδοῦν τ' ἀηδόνια
 καὶ παιζούν τὴν κιθάραν των μοῦσας καὶ χελιδόνια,
 ἥλθε καὶ ἔνας δάσκαλος παπάς κ' Ἀρχιμανδρίτης
 οέλων νὰ γίνῃ μοναχὸς καὶ Καυσοκαλνβίτης.
 Θαρροῦσε πᾶς σ' τὸν Ἀθωτα ἐδῶ μεσ' σ' τὰ μπαγήρια
 κοιμῶνται τρόγοντα, καὶ περοῦν χοροὺς καὶ πανηγύρια.
 Τὸν κόσμον πλέον βαρυνθείς, ἥθελησε νὰ ενῷῃ
 ἀνάπανταν κ' ἀναψυχὴν καὶ τί ἄλλο ποιός ἔξενός ει.
 Μιά μέρα μόνον κάθισε, τὴν ἀλληρ φεύγει πλέων
 τὴν θάλασσαν, μὲ τὸν σκοπὸν νὰ μὴ ξανάλθῃ πλέον.
 Σ' αὐτὴν τὴν Σκήτην, ἔμαθε, πώς δὲν χωρεῖ ἀργία,
 ἀλλὰ νηστεία, προσευχή, χαρὰ καὶ ἑργασία.
 Μὲ δάρκου σ' τοὺς ὄφειλμοὺς καὶ μὲ χαρᾶν σ' τὸ στῆθος
 τὸ εὑλαβὲς ἔθαύμασε καὶ μουσοτρόφον ἦθος,
 καὶ τὴν ἀρχαίαν εὑκλειαν τοῦ Ἀθω ἀνεμνήσθη,
 κ' εἰς παρηγόρους ἔκτοτε ἐλπίδας ἐβιθίσθη.
 Εἴθε νὰ δίλῃ δ' Θεός σ' τοὺς ἀδελφοὺς ὃγιείαν
 γιὰ νὰ κατέχουν ἀσβεστον τῆς Τέχνης τὴν Ἑστίαν
 διηρεκῶς καὶ ἀφθονον τὴν θείαν εὐλογίαν.

Ἀρχιμ. Γερμανὸς Καραβαγγέλης
 5 Ὁκτωβρίου 1894. Ἐν τῇ Ἰ. Σκήτῃ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου,
 τῇ ἐπιλεγομένῃ τῶν Ἰωσαφαίων.

ΔΙΟΡΘΩΣΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΘΗΚΗ

(εἰς σ. 287 - 289)

Ο κ. Κουμανούδης δὲν εἶναι πλέον Διευθυντής τῶν Ἀρχαιοτήτων, ώς ἀναφέρεται ἐν ἀρχῇ τοῦ κειμένου τῆς σ. 287.

Ἐν ζωῇ τὸ χοιρίδιον ἔπαθεν διὰ τοῦτο ἔπαθε «τροχοῖο βίη», ἀλλὰ τὸν μεταθανάτιον ἐκ τῆς ὁμοιόροντιας κίνδυνον φαίνεται διὰ διέφυγεν. Ἡδη δύναμαι νὰ παραπέμψω (τοὺς τυχὸν ἐπιθυμοῦντας νὰ εὑρουν ὅπωσδήποτε λύσιν τοῦ αἰνίγματος) εἰς τὰ ἔξη;

α) Archaeological Reports for 1969-1970, σ. 21: «The monument has excited lively controversy, particularly as to whether «Choiros» is a pig or a man. Though both views can be sustained by arguments... it seems unlikely that a riddle could be carried to the lengths required to support the supposition that «Choiros» was a human» (P. M. Fraser, Διευθυντής τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὀξφόρδης, εἰδικός ἐπιγραφικός).

β) Supplementum Epigraphicum Graecum XXV, ἀριθ. 711 (C. G. Woodhead, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge, εἰδικός ἐπιγραφικός, ἐκδότης τοῦ προμνημονευθέντος SEG).

γ) Μελέτη (ύπό ἐκτύπωσιν) τοῦ καθηγητοῦ G. Daux, τ. Διευθυντοῦ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, εἰδικοῦ ἐπιγραφικοῦ.

ΦΩΤΙΟΣ Μ. ΝΕΤΣΑΣ